

Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu Üzerine

Prof. Dr. Süleyman ULUDAĞ*

I. Giriş

Zâhiriyye mezhebinin en önemli temsilcisi ve sistemleştiricisi sayılan İbn Hazm el-Endelüsî, 26–28 Ekim 2007 tarihinde Bursa, Nilüfer Diyanet Eğitim Merkezi Konferans Salonu'nda; UÜ İlahiyat Fakültesi ve Busra İl Müftülüğü'nün ortaklaşa düzenlediği “Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu” başlığıyla Türkiye’de ilk defa bir ilmi plâtfomda geniş biçimde tartışıldı. Sempozyum boyunca çok değerli bildiriler okundu, müzakereciler son derece önemli ve faydalı katkılarda bulundu. Yapılan yorumlar ve eleştiriler, tebliğ sahipleri tarafından bunlara verilen cevaplar ciddi bir tartışma ortamı içinde ve ilmi bir zeminde yapıldı.

V. yüzyılın en seçkin ilim adamlarından olan İbn Hazm’ın 456/1064’te Endülüs’te Hakk’ın rahmetine kavuştuğuna göre aradan 943 sene geçtikten sonra ülkesinden çok uzak bir yerde Anadolu’da (Bursa’da) anılması son derece isabetli olmuştur. Şimdiye kadar onun adına düzenlenen sempozyumların bilinebildiği kadarıyla, ikincisi olması ayrıca anlamlıdır. İbn Hazm İslâm semasında parlayan önemli yıldızlardan biridir. Onun çalışmaları, düşünceleri, yorumları, tespitleri ve tenkitleri bugün de geniş ölçüde değerini muhafaza etmektedir. Bu sempozyum onun ilim âleminde, özellikle İslâm dünyasında ve Türkiye’de daha iyi tanınmasına ve eserlerinden daha çok istifade edilmesine vesile olacaktı, diye inanıyorum.

Uluslararası katılımcıların tebliğlerinin de yer aldığı İbn Hazm Sempozyumu beş oturumda sunulan yirmi yedi tebliğle ve her bir tebliğe yapılan müzakerelerle, muhtelif yönleriyle İbn Hazm’ı ve düşüncelerini tartışmaya açtı.

* Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı Emekli Öğretim Üyesi.

II. İbn Hazm’ın Felsefi Görüşleri

İbn Hazm bilgi ve ilgi alanı çok geniş büyük bir İslâm âlimidir. Önemli alanlarda ve dallarda yazdığı özgün eserler onun bu özelliğini göstermektedir. Gerek tebliğ sahiplerinin açıkladıklarından gerekse müzakerecilerin değerlendirmelerinden onun bu özelliği daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmış bulunmaktadır. İbn Hazm Sempozyumu programına baktığımız zaman onun bir kelâmcı/mütekellim, bir fakih/hukukçu, bir tarihçi/müverrih, özellikle dinler ve mezhepler tarihçisi, bir hadis âlimi/muhaddis, bir ahlakçı, bir edip, bir şair, bir dilci olduğunu apaçık bir şekilde görürüz. Bu kadar geniş alanda çalışmalar yapan ve her biri özgün sayılacak eserler yazan büyük bir âlime her halde hakîm/filozof demek yanlış olmayacaktır. Bu sebeple İbn Hazm’ın ülkesi hakkında sayın Prof. Dr. Mehmet Özdemir’in değerli sunumundan sonra, İbn Hazm’ın hikemî/felsefi görüşleri üzerinde durulması tabii olduğu kadar, faydalı ve isabetli de olmuştur. Mısırlı Sayın Prof. Dr. Muhammed Ebû Leyle’nin bir düşünür ve eleştirmen olarak İbn Hazm’ı ele alması ve değerlendirmesi bu açıdan önem taşımaktadır.

Ufku geniş ve ihatalı düşünen bir ilim ve fikir adamında aranan niteliklerden biri tasnifçi bir zekâyâ sahip olmasıdır. Çeşitli ilimleri ve çalışma alanlarını sınıflandırmak, her birini ona en uygun düşen bir yere koymak, sonra da bunun genel bir değerlendirmesini yapmak, aynı zamanda düzenli ve tutarlı bir ilim anlayışını ve dünya görüşünü de ortaya koymak anlamına gelir. İlim adamına mütefekkir ve hakîm vasfını kazandıran da onun böyle bir sistematik ve bütüncül anlayışa sahip olmasıdır. Eğer İbn Hazm’ın fazlaca göze batan, bu sebeple de yadırganan, ama düşünürümüzün temel fikirleriyle fazlaca bağlantısı olmayan, olsa bile ayrıntı sayılabilecek bazı noktaları bir tarafa bırakacak olursak, gerçekten düşünceleri ve görüşleri itibarıyla onun tutarlı bir âlim olduğunu kabul etmemiz gerekir. İbn Hazm *Merâtibu’l-ulûm* adlı eserinde bu husus üzerinde durmuş olmakla beraber yeri geldikçe diğer eserlerinde de aynı konuya temas etmiştir. Farâbî, İbn Sinâ, Gazzâlî ve İbn Rüşd gibi büyük ilim ve fikir adamlarının da ilimlerin sınıflandırılması konusu üzerinde önemle durduklarını bilhassa belirtmeliyiz. İbn Hazm’ın ilim felsefesini ve anlayışını anlayabilmek için onun ilimleri sınıflandırmasına dikkat etmek gerekmektedir. *Şerâyi’* ve *tabâyi’* (şeriat-tabiat) ayrımı yapması, bu iki farklı alandan her birine ait ilimlerden ve bunların değerlerinden bahsetmesi İbn Hazm’ın dikkate değer bir yönünü teşkil etmektedir. Yrd. Doç. Dr. Hidayet Peker’in “İbn Hazm’ın İlimleri Sınıflandırması” adlı tebliği bu bakımdan önemlidir.

Doç. Dr. İbrahim Çapak’ın İbn Hazm’ın mantık anlayışı konulu tebliği düşünürümüzün son derece önemli bir yönünü ortaya koymaktadır. Onun *et-Takrîb li-haddi’l-Mantık* adlı eseri gerek filozoflar dışında ve ulemâ arasında mantık ilminin gelişme seyrini göstermesi, gerekse kendisinden sonra gelen ulemâyı etkilemesi bakımından önem taşır. İbn Hazm mantık konusunda

Gazzâlî'nin habercisi gibidir. İbn Hazm'ın erken sayılabilecek bir dönemde mantık ilmini ele alması ve buna geniş ölçüde olumlu bakması onun ne derece lafızcı ve zâhirci olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. O dönemde fıkıh ve hadis âlimlerinin sûrî mantığı okumanın ve öğretmenin zararlı, dolayısıyla haram saydıklarını unutmamak gerekir. Bu alanda olumlu yönde ilk defa ciddi adım atan İbn Hazm olmuştur. Onun mantık anlayışının kelâm ve fıkıh düşüncelerine olumlu yansımaları olmuştur. Fıkıh ve kelâm ilimlerine yönelttiği itiraz ve eleştirilerine biraz da onun mantığı ve bilgi teorisi açısından bakmak lazım gelir.

Yrd. Doç. Dr. Enver Uysal'ın sunduğu "İbn Hazm'ın Ahlâk Felsefesi" başlıklı tebliği onun amel, taat, ahlâk ve zühd anlayışını dile getirmesi bakımından önemli olduğu kadar, felsefe/hikmet bakımından da önemlidir. Mantık teorik hikmetin, ahlâk/etik ise pratik hikmetin önemli bir bölümüdür. *İlm-i tedbîr-i menzil ve siyâset-i mülk veya hikmet-i medeniyye* denilen iki hikmetin yanında *hikmet-i hulukiyye, tehzib-i ahlâk, ilm-i ahlâk* gibi isimler verilen amelî ve ahlâkî hikmet/felsefe de çok önemlidir. İbn Hazm *Müdvâtü'n-Nüfûs ve Tehzibu'l-Ahlâk ve'z-Zühd fi'r-Rezâil* adlı eserini ahlâk ve zühd konusuna ayırmış, İslâm açısından ahlâkın, zühdün ve dindarlığın mahiyetini bu eserde ortaya koymuş, yeri geldikçe diğer eserlerinde de bu meseleye temas etmiştir. Adından da anlaşılacağı üzere *Müdvâtü'n-Nüfûs*'ta günah, kötülük ve hata kiri ile kirlenen ve netice itibariyle hastalandığı için tedaviye muhtaç bir hale gelen nefsin nasıl sağlığına kavuşacağı, günah ve kötülük kirinden nasıl arınacağı makûl ve mantıklı bir şekilde gösterilirken son derece faydalı psikolojik tahlil ve tespitler de yapılmıştır. İbn Hazm zühd hayatını savunurken tasavvufa temas etmez. Ancak *el-Fas'l* da Hüseyin b. Mansûr ve Ebû Saîd Ebu'l-Hayr dolayısıyla tasavvuf konusuna kısaca temas eder ve bu iki mutasavvıfın tasavvuf anlayışını İslâm dışı bularak reddeder. Diğer sûfiler, özellikle Hâris-i Muhâsibî ve Cüneyd-i Bağdâdî gibi ılımlı sûfiler hakkında bir şey söylemez. Horasanlı mutasavvıf Ebû Saîd Ebu'l-Hayr'ı eleştiren İbn Hazm çağdaşı ve ünlü *Risâle* yazarı Kuşeyrî hakkında da benzer tavır takınır ve susmayı tercih eder. Bu ve benzeri hususlar İbn Hazm-tasavvuf ilişkisinin daha etraflı bir şekilde incelenmesini gerektirir. Ünlü mutasavvıf İbn Meserre (ö. 319/931) Endülüslüdür. İbn Hazm onu ve izleyicilerini bilmektedir. Buna rağmen diğer âlimlere sert eleştiriler yöneltirken onları bilmezlikten gelmektedir.

Felsefe, mantık ve ahlâk konusunda Prof. Dr. Yaşar Aydın'ın, Prof. Dr. Zeki Özcan'ın, Doç. Dr. İsmail Çetin'in katkıları kayda değer faydalı bilgilerdir.

Güçlü bir diyalektikçi olan İbn Hazm'ın polemikleri de oldukça sert ve acımasız olduğundan onun dili Haccâc-ı Zâlim'in kılıcına benzetilmiştir. Polemikçi İbn Hazm kelâm ve fıkıh; mütekellim ve fakihlere böyle bir kılıçla hücum ettiğinden kelâm ve fıkıh âlimlerini derinden yaralamış, bunun kaçınılmaz ve doğal bir sonucu olarak onların eleştirilerine ve husûmetlerine hedef

olmuştur. Bunun sonucu da daha sonraki nesillerin velûd ve üretken bir düşünür olan İbn Hazm'dan yeteri kadar yararlanamamaları olmuştur.

III. İbn Hazm'ın Kelâmî Görüşleri

İbn Hazm'ın kelâmı ilgili görüşlerini konu olan Dr. Murat Serdar'ın "İbn Hazm ve Ulûhiyet", Dr. U. Murat Kılavuz'un "İbn Hazm'ın Nübüvvet Görüşü", Dr. Orhan Koloğlu'nun "İbn Hazm'ın Atomculuğu Reddi", Doç. Dr. Mehmet Dalkılıç'ın "İbn Hazm'ın İslâm Mezheplerini Sınıflandırmasındaki Metodu ve Gâliye", Doç. Dr. Çağfer Karadaş'ın "İbn Hazm'ın Eş'arîlik Eleştirisi" başlıklı tebliğleri ile Prof. Dr. İlyas Çelebi ve Doç. Dr. Tevfik Yücedoğru'nun konuyla ilgili değerlendirmeleri ve yorumları önemli ve yararlıdır. İbn Hazm'ın kelâmı ilgili görüşlerinin eleştirilmesi doğal olduğu kadar da gereklidir. Buradaki eleştirileri üç noktada görmek gerekir: 1) İbn Hazm ve eleştirileri; 2) İbn Hazm'ı eleştirenler; 3) Tebliğ sahiplerinin ve müzakerecilerin İbn Hazm'ı eleştirmeleri. Keşke tebliğ sahipleri ve müzakerecileri İbn Hazm'ı eleştirdikleri kadar onu eleştirenleri de eleştirselerdi ve eleştiriler yeteri kadar kapsamlı olsaydı.

İbn Hazm zamanında Mutezile ve kudemâ/mutekaddimîn kelâmı vardı; muteahhirîn kelâmı henüz yoktu. Dolayısıyla İbn Hazm'ın eleştirileri kudemâ kelâmına yönelikti. Bu kelâmcıların akidelerini temellendirdikleri ilkeler ve önermeler ne kadar doğrudur, bunun da eleştirel bir yaklaşımla anlatılması gerekirdi. İbn Hazm'ın fikir ve kanaatlerinde ne kadar haklı veya hatalı olduğu o zaman daha iyi anlaşılırdı. Ayrıca kelâm ilminin İbn Hazm'dan sonra izlediği yolu da dikkate alarak düşünürümüzü değerlendirmek gerekir. XIV. asırda yaşamış olan Tunuslu –Endülüslü de sayılabilir- sosyolog ve tarihçi İbn Haldun, *Mukaddime* adlı eserinde "Bugün kelâm iline ihtiyaç yoktur" derken hatalı sayılmayacak bir tespit yapmıştır. Aynı tespiti daha evvel İbn Hazm'ın yapmış olması dikkate değer bir husustur. Bizce İbn Hazm, tıpkı selefler, Hanbelîler ve Ehl-i hadis gibi, teorik ve spekülâtif bir nitelik kazanan kelâm ilmini eleştirmek suretiyle akide bakımından Müslümanları doğrudan nasrlara bağlama çabasına girmiştir. Daha sonra onu bu yolda İbn Teymiyye ve öğrencisi İbn Kayyım el-Cevziyye izlemiştir.

Kelâmda meseleleri müzakere ve münakaşa etmek, daha sonra tenkit etmek, bu yolda mücadeleye girmek, karşı tarafın delil diye ileri sürdüğü hususları reddetmek ve çürütmek esastır. Bu bakımdan diyalektikçi ve polemikçi bir düşünür olan İbn Hazm'ı konuşanların aralarında tartışmaları, biraz da didişmeleri ve birbirini hırpalamaları normaldir. Bu kadar didişmeye ve yekdiğerini silkelemeye bu alanın uzmanlarının hem hazırlıklı hem de tahammüllü olmaları gerekir. Bu ilim dalı böyle vücuda geldiğinden yaşaması ve gelişmesi de buna bağlıdır. İbn Hazm'ın eleştirisinde fazlaca yoğunlaşılması, bu hususun üzerinde yeterince durulmamasına yol açmıştır.

Belirtilmesi gereken başka bir noktada şudur: Gerek fıkıh ve hukuk gerekse kelâm ve felsefe alanında bugün gelinen noktadan İbn Hazm'a ve muhâliflerine bakmak ve onları yeni baştan bir yoruma ve eleştiriye tabi tutmak gerekmektedir. Bugün dünyada ve İslâm âleminde kelâm, teoloji, metafizik, hukuk, fıkıh, sosyal ve siyasal bilimler hangi noktadadır? Buradan geriye doğru bakılınca İbn Hazm mı yoksa muârizları ve muhâlifleri mi daha haklı veya daha hatalı mıdır? İbn Hazm'ı doğru anlamada bu bakış açısının gerekli olduğunu düşünüyorum.

Nassların zâhirî anlamlarını esas alan ve bunlara bağlı kalan İbn Hazm'ın çok dar alanda kelâm ve fıkıh meselelerini tartıştığı genellikle kabul edilir ve hiç şüphe yoktur ki bunda haklılık payı vardır. Ama ulaşılan sonuçların müspet, makûl ve gerçekçi olup olmaması bakımından meseleye bakıldığında nassların yanı sıra nazar, burhan, kıyâs ve istidlal gibi aklî delilleri kullanarak geniş bir alanda serbestçe fikir beyan ettikleri ve bilgi ürettikleri iddia edilenlerin İbn Hazm'ın ulaştığı sonuçlara ulaştıklarını söylemek kolay değildir. İbn Hazm'ın bu konudaki fikir ve eserlerinin bugün bile muhâliflerine göre daha özgün ve daha faydalı olduğunu ifade etmek hatalı olmaz, sanıyorum. Kendisi de kelâmcı olan, hatta kelâmında bir dönemi sona erdirip yeni bir dönem açan ama daha sonra kelâm ilmini çeşitli eserlerinde, özellikle *İlcâmü'l-Avâm*'da eleştiren Gazzâlî'nin konuya ilişkin fikir ve kanaatleri bunun açık bir delilidir. İbn Teymiyye'nin kelâm ilmine yönelttiği tenkitlerde haklılık payı büyüktür. Giderek nasslardan kopan ve uzaklaşan kelâm ilmi ile ilgili İbn Hazm'ın eleştirileri vaktinde yapılmış uyarılardır. İbn Hazm'ın *el-Usûl ve'l-furû'*, *en-Nübzetü'l-Küfiyye* ve *el-Fasl* gibi itikat ve iman konularına ayrılan eserlerinin dikkatle incelenmesi bu hususu yeteri kadar aydınlatır, sanırım. Ancak İbn Hazm'ın dilinin neticesi olan ağır suçlamalarını ve yermelerini haklı bulmak mümkün değildir. Bu acımasız ve ölçüsüz eleştiri ve suçlamaları onun meto-dundan ziyade tabiatına, fitratına, meşrebine ve mizacına bağlamak gerekir. Zaten hayatında sert mizaçlı oluşunun cezasını çekmiştir.

IV. İbn Hazm'ın Fikhî Görüşleri

Fıkıh bahsinde Doç. Dr. Muharrem Kılıç'ın "İbn Hazm ve Zâhirîlik", Prof. Dr. Vecdi Akyüz'ün "İbn Hazm'ın Fikhî Görüşleri", Prof. Dr. Bilal Aybakan'ın "İbn Hazm'a Göre İcmâ", Prof. Dr. Yunus Apaydın'ın "İbn Hazm'a Göre Taklit, İctihad ve Re'y", Arş. Gör. Oğuzhan Tan'ın "İbn Hazm'a göre Kıyâsın Karşısında Delil", Prof. Dr. Zekeriya Güler'in "İbn Hazm'ın Hanefî Fakihlere Yöneltilmiş Eleştiriler" başlıklı tebliğleri ve Prof. Dr. Yunus V. Yavuz, Prof. Dr. Mehmet Erdoğan, Prof. Dr. Ferhat Koca ve Doç. Dr. H. Mehmet Günay'ın söz konusu tebliğlerle ilgili yorum, irdeleme ve eleştirme mahiyetindeki katkıları denilebilir ki sempozyumun en verimli ve yararlı kısmını oluşturmuştur. Zira İbn Hazm daha çok bir zâhirî âlimi, zâhiriye mezhebinin mensubu bir fakih

olarak bilinmekte, daha çok zâhiriye mezhebi ile ilgili olup ilk bakışta göze batan ve garip karşılanan görüşleriyle bilinmekte, halbuki muhitimizde zâhirîlik ve zâhiriye âlim ve fakihleri hakkında ya hiçbir şey bilinmemekte veya çok az şey bilinmektedir.

Hemen ifade edelim ki itikat ve kelâmında zâhirîlikle fıkhîteki zâhirîlik farklı şeylerdir. Bu iki zâhirîlik belli noktalarda kesişmeler ve örtüşmeler de diğer bazı noktalarda ayrılırlar, farklılık gösterirler. Metodu gereği İbn Hazm itikatta da fıkhîte de zâhirîdir. Zâhircilik bir kusur değildir. Dini anlama, anlatma, yaşama ve yorumlamada nassların lügat/sözlük anlamlarını çıkış ve hareket noktası olarak kabul etmek zâhirîlik ise, dört fıkıh mezhebinin dördü de bir bakıma ve nisbi olarak zâhirci sayılır. Sûfiler bu anlamda söz konusu mezhep mensuplarına *Ehl-i zâhir* ve *ulemâ-i zâhir*, sahip oldukları bilgilere de *ilm-i zâhir* adını verirler. Bu anlamda *ilm-i zâhir* ve *ehl-i zâhir* tabirleri kelâmcıları, fıkıhçıları ve Ehl-i hadîsi kapsar.

Konu İbn Hazm olunca zâhirîlik farklı bir anlama gelir. Zâhiriye mezhebinin kurucusu olan Dâvûd b. Ali ile daha sonra bu mezhebi kabul edip mezhebin ikinci temsilcisi, bir bakıma da hakiki kurucusu olan İbn Hazm'a göre zâhirci olmak güzel bir şeydir. Bunlar zâhirciliği memnuniyetle kabul eder ve bununla iftihar ederler. Ancak daha sonra zâhircilik, buna ek olarak da lafızcılık nassların ruhundan soyutlanmış ve hikmetten kopuk, kuru, donuk ve kaba bir fıkıh anlayışını, daha doğrusu din anlayışını ifade etmek için kullanılmıştır. Fakat zâhirîler, özellikle de İbn Hazm rey, kıyâs ve hükümlerin illetlerini yeni hükümler çıkarmak için esas alanların dinî hayatın vahiy ile bağlantısını kopardıklarını, nassları devre dışı bıraktıklarını, bu suretle bir tür beşerî hükümler üretmek bunları ilâhî hükümler imiş gibi sunduklarını ısrarla ifade ederler. Herhalde ilim adamının her iki teze de aynı mesafede olması, bu anlayışla her iki tarafı eleştirmesi ve esaslı bir değerlendirmeye tabi tutması gerekir.

İbn Hazm, bir eserinin adını "Kıyâs, Rey, İstihsân, Taklîd ve Ta'lîlin İptâlî Hakkında Özet Bilgi" şeklinde tespit etmiştir. Bu isimlendirme bile fıkıh âlimlerinin, özellikle Hanefî, Şâfiî ve Mâlikî fukahâsını rahatsız etmeye ve sert tepkiler göstermeye kâfi gelir.

İbn Hazm kıyâs, rey, istihsân ve ta'lîl gibi hüküm çıkarma ve üretme araçlarıyla pek çok ahvalde fukahânın nasslardan, özellikle nassların bağlayıcı nitelikteki zâhirî ve lafzî anlam ve hükümlerinden nasıl uzaklaştıklarını, birtakım te'villerle nasıl çıkmaza girdiklerini, *fikh-ı farazî*, *fikh-ı takdîrî*, *hîle-i şer'iyye*, *mahrec-i şer'î* ve *mahlas-ı şer'î* gibi hususlardan bahsettiklerini, bazı hallerde de fıkıh hurâfeleri ürettiklerini; kelâm söz konusu olunca da bâtil inançlar ürettiklerini görmüş, bununla mücadele etmek için zâhirîliği tercih etmiştir. Eğer İbn Hazm zâhirîlikte aşırı gitmişse bunun sebebi karşı tarafta olanların lafız, kelime ve ibarelerin zâhirî manalarına karşı kayıtsız kalmaları, bu hususu fazla kâle almamaları, en azından bu konuda yeterince hassasiyet göstermemeleridir.

Oysa kutsal metne ihtimam ve hassasiyet göstermek şarttır. Açıkça ifade etmek gerekirse, İbn Hazm'a göre bazı fakihler kutsal metinleri eğip bükmüşler, fıkıh âlimlerinin, mensup oldukları ilmi düzlüğe çıkarma yerine çıkmaza soktuklarından; gereksiz hatta akıl almaz ayrıntılarla uğraştıklarından şikâyet eden sadece İbn Hazm değildir. Bu hususu dillendiren pek çok âlim vardır. Özellikle İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) gerek *Edebu'l-Kâtib* gerekse *Te'vilu Muhtelefi'l-Hadis* adlı eserinde rey ve kıyâsı ve bunun taraftarlarını tıpkı İbn Hazm gibi şiddetle tenkit ettiği bilinen bir husustur. Zehebî, Şevkânî ve İbn Teymiyye gibi âlimler ise İbn Hazm'a ilgi ve yakınlık duymuşlardır.

İbn Hazm, Şâfiî ve Mâlikî fakihlerinin fıkıh anlayışlarını da eleştirmekle beraber esas eleştiri oklarını Hanefî fakihlerine yöneltmiş ve bütün gücüyle onlara yüklenmiştir. Bunun sebebi kıyâs, rey, istihsân gibi hususları en fazla onların kullanmaları, daha sonraki dönemlerde ise içtihad kapısını kapatarak taklidi esas almalarıdır. Ünlü Hanefî âlimi Ubeydullah el-Kerhî (ö. 340/952) *Risâle* diye bilinen eserinde bu hususu açıkça ifade etmiş; Hanefî fakihlerinin görüşlerine uymayan nassların ya mensûh, ya mercûh ya da müevvel sayılacağını belirtmiştir. Aslında Kerhî'den evvel de uygulama zaten böyle idi. Kerhî'nin yaptığı iş bu hususu dillendirmek ve yazıya geçirmekten ibaret olmuştur. İctihat kapısını kapatan, taklidi benimseyen, hatta taklit kavramını yücelten bir anlayış karşısında İbn Hazm'ın fevân ve isyân etmemesi mümkün değildir. Onu böyle bir uç noktaya iten de Hanefîlerin zıt yönde ve bir noktada olmalarıdır. Bir uça içtihadın gerekliliği ve taklidin haram olduğu anlayışı, diğer noktada bâb-ı icthâdın seddi ve taklidin kutsal bir kavram haline getirilmesidir. Şu hususun da belirtilmesinde fayda vardır: Dört mezhep de ibadetlerde kıyâs ve ta'lilin yürümemesi gerektiği, zira ibadet meselesinin ta'lili değil, taabbudî olduğu hususunda hemfikirdirler. Buna rağmen özellikle Hanefîlerin ta'lili ibadet hayatına da uyguladıkları olmuştur. İbn Kuteybe'nin tenkitlerinde bu hususu açık bir şekilde görmek mümkündür. Diğer yandan İbn Hazm nasslarla sınırlı bir ta'lil anlayışını kabul etmekte ancak bunu genellememekte, nasslar çerçevesinde tutmaktadır. Meselâ, bir âyette ve hadiste şu husus şundan dolayı haram kılınmıştır, dendiğinde burada o hususun haram kılınmasının illeti, sebebi ve gerekçesi ifade edilmiştir. İbn Hazm bu tür ta'lilleri kabul eder, savunur; ancak nasslarla sınırlı tutar ve kapsamını genişletmez.

İbn Hazm Hanefîlere haddinden fazla yüklenmekle beraber onun hasım ve muhâlifleri daha ziyade Şâfiîler ve Mâlikîler arasından çıkmıştır. Bunun sebebi Hanefîlerin Endülüs'ten çok uzak memleketlerde yaşamaları, İbn Hazm'ın görüşlerinin kendilerini fazla etkilememesidir, kısmen de bu görüşlerin oralar da fazla bilinmemesi, bilinse bile taraftar bulamamasıdır. Şâfiîler ve Mâlikîler için ise durum böyle değildir. Mâlikî fakihlerinden Ebu'l-Velid el-Bâcî (ö. 474/1081), Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) İbn Hazm'ın en büyük

muhâlifleridir. Annesi tarafından İbn Hazm'ın torunlarından Ahmed b. Muhammed de *ez-Zevâi' ve'd-Devâmi'* adlı eserinde büyük babası İbn Hazm'ı eleştirmiştir.

Üstâz Ebû İshâk el-İsfehânî *Nüfâtü'l-kıyâs* dediği kıyâs muhâliflerini müctehit saymazdı. es-Sübki de Şâfiî fakihlerinin zâhirîlerin muhalefetini kâle almadıklarını söyler. Necmuddîn et-Tûfi ise zâhirîlere ait fikhî görüşlerin dikka-te alınacak bir yanı olmadığı görüşünde idi. Tunuslu İbn Âşûr ile Düzceli Muhammed Zâhid el-Kevserî XX. asırda İbn Hazm muhâlifleridir.

İbn Hazm'la ilgili bir hususu da burada zikretmek isterim. 1970'li yıllarda İslâm açısından musikî ve semâ konusunu çalışırken İbn Hazm'ın *Risâle fi'l-gmâi'l-mülhî* (Süleymaniye, Şehid Ali Paşa Kitb. No. 2704, Varak 232-34) adlı eserine rastladım. İbn Hazm fakihlerin aksine bu risâlede ilke olarak musikinin İslâm'da mübâh olduğunu söylüyor, konu ile ilgili bazı sahih hadisleri aktardıktan sonra bu görüşe uymayan hadislerin ya zayıf veya mevzû olduğunu söylüyor; bunlara dayanılarak İslâm'da musikinin haram olduğunun iddia edilemeyeceğini belirttikten sonra musikîyi kötülleyen ve yasaklayan Buhârî'nin *Sahih*indeki bir hadisin de bu konuda delil olamayacağını ifade ediyor ve senet açısından hadisi eleştiriyordu.

Kötüleme ve hafife alma maksadıyla lafızcı ve zâhirci diye nitelenen İbn Hazm, Buhârî'nin eserindeki hadisi eleştiriyor, musikinin mübâh olduğu sonucuna ulaşıyordu. Diğer taraftan başta kıyâs, rey ve istihsân yanlısı Hanefîler olmak üzere fıkıh âlimleri musikîyi toptan mahkûm ediyor, zaruret ve kaçınılması mümkün olmayan hallerde ise çok kısıtlı olarak dar bir alanla sınırlı bir musikîye, çalgıya ve eğlenceye zar zor ruhsat verebiliyorlardı. *Hidâye*'de "el-Melâhî küllühâ haramun/bütün türleriyle musikî ve eğlence haramdır" ifadesi yer alır ve bu ifade genellikle Hanefîlerin ortak kanaatidir. İşte İbn Hazm'ın zâhire bağlı kalarak ulaştığı geniş bir ibâhe alanı, işte kıyâs ve rey ile ulaşılan daracık bir ruhsat alanı. Bu noktadan hareketle İbn Hazm'ın insan aklına, mantığına ve fikrine tanıdığı alan ve düşünce hürriyeti sınırlarının kelâm ve fıkıh âlimlerine nispetle daha geniş olduğu kanaatine vardım. Aynı zamanda hadis âlimi olan İbn Hazm'ın hadis karşısındaki bu tavrı gerçekten önemlidir. Bu vesile ile Türkiye'de İbn Hazm'ın hadisçiliği üzerine ilk defa bir doktora tezi hazırlamış olan merhum Prof. Dr. Selman Başaran'ı burada anmak isterim.

İkinci husus ribâ-faiz ilişkisi konusunda çalışırken, bu konu ile ilgili İbn Hazm'ın *el-Muhallâ*'daki fikirlerinin fukâhanın görüşlerine göre daha makûl ve daha gerçekçi olduğunu görmemdir. İbn Hazm, *Fadl* ribâsını altın, gümüş, buğday, arpa, hurma ve tuzla sınırlı tutarken, illet arama ve buna dayanarak kıyâslar yapma yolunu tutan fukahâ içinden çıkılması imkânsız bir sarmal, bir sorunlar yumağı meydana getirmiştir. Önce *Fadl* ribâsının haram oluşunun illeti, sebep ve gerekçesini tespit etmekte ihtilafa düşen fıkıhçılar birbirinden farklı

illetler tespit etmişler, sonra kendi tespitleri olan illetlere dayanarak kıyâslar yapmışlar, ribâyı her şeye yaymışlar, ribânın ortaya çıkmadığı çok az yer kaldığından daha sonra hayatı kolaylaştırma gerekçesiyle pek çok şer'î hileler ve şer'î muameleler ileri sürmüşler, bunu yaparken birinin ribâ olarak gördüğü, dolayısıyla haram saydığı faiz şekillerini diğerleri mübâh saymışlardır. İbn Hazm “haram, Allah'ın Kur'an'da haram kıldığı ve yasakladığı şeydir. Farz da Kur'an'da yapılmasını emrettiği şeylerden ibarettir; bunun dışında kalanlar yine Allah tarafından Kur'an'da helâl ve mübâh kılınmıştır” derken fıkıhçıların söz konusu tutumlarına tepki gösteriyor ve birine göre haram veya farz olan bir husus diğer birine göre “haram değildir” veya “farz değildir” denemez, diyor.

İbadet, haram ve helâl konularında illet aramanın ve bulunan illete dayanarak hüküm vermenin hayatı ne kadar zorlaştırdığını, anlaşılması ve uygulanması kolay bir din olan İslâm'ı nasıl karmaşık ve anlaşılması güç bir hale getirdiğini eti yenen ve yenmeyen, necis/pis sayılan ve sayılmayan canlılar, bitkiler ve nesnelere konusuna baktığımız zaman daha iyi anlarız. Domuz ve her şeyi haramdır; çünkü necistir, diyor Kur'an. Bunda ulemânın ittifakı var. Sırtlan ve tilki etini yemek İmam Şâfiî'ye göre helâl, İmam Mâlik ve Ebû Hanîfe'ye göre mekruh, ed-Dârimî'ye göre haramdır (bkz. ed-Demirî, Kâhire, 1305, I, 164, 120). Tâvus, Atâ ve Katâde de tilki eti helâldir, der. Tavşan eti Hanefî mezhebinde helâl, sahabeden Abdullah b. Amr'a göre ise mekruhtur. At etini yemek bazılarının göre mübah, bazılarının göre mekruh, bazılarının göre haramdır. İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre mübah, Ebû Hanîfe'ye göre mekruhtur (Bkz. İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-muctehid ve miyhâyetü'l-muktesid*, Kâhire 1333, I, 381; eş-Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*, Kâhire, 1961, VIII, 115-120).

İbn Hazm'a göre helâl, yüce Allah'ın Kur'an'da helal kıldığı şeydir, haram da Kur'an'da haram kıldığı şeydir. Ona göre haram, buna göre helâl olmaz. Gerçekten de Kutsal Kitabı yorumlarken kıyâs ve re'yin, vahye sıkı bir şekilde bağlı olmayan insan aklının ne kadar tutarsız, çelişkili, akla ve şer'e sığmayan noktalara kadar götüreceğinin en güzel örneklerinden biri ribâ konusundaki illet aramalar ve yapılan kıyâslardır. İbn Hazm, *Mulahhas* diye bilinen ve kıyâsın bâtil olduğunu anlattığı eserinde ilahî hitaplarda ilk defa illet arayan ve kıyâs yapanın İblis olduğunu söyler (s. 49). Mutasavvıflar da kıyâsın geçersizliğinden bahsederken aynı hususa işaret ederler.

İbn Hazm İslâm dininin üç kısım olduğunu söylüyor. Farzlar-emirler, haramlar-yasaklar, mübâhlar. Farzlar ve haramlar Kur'an'da apaçık olarak ifade edilmiştir. Bunların dışında kalan her şey mübâhtir. “Yeryüzünde bulunan her şeyi sizin için yarattım” (el-Bakara 2/29) mealindeki âyet bunu gösterir (Ayrıca bk. el-Mâide 5/104, 105).

“Size haram kılınan şeyler ayrıntılı olarak açıklanmıştır” (el-En'âm 6/119) mealindeki ayet ile “Allah'a, Resul'üne ve sizden olan ulu'l-emre itaat ediniz”

(en-Nisâ 4/58) mealindeki âyet Allah ve Resul'ünün emrettiği her şeyin farz, yasakladıkları her şeyin haram olduğunu gösterir. Bunlar kesindir. Zan ve tahmine dayanarak bir şey farz veya haram kılınmaz. Kur'an ve sahih hadislerdeki belli farz ve haramlar dışında kalan her şey Kur'an'da açık ve kesin olarak mübâh kılınmıştır. Bu nitelikteki mübâhlar kıyâs ve zanla farz veya haram kılınmaz. İbn Hazm'ın bahsettiği mübâh alan mübâhlığı Kur'an'la sâbit olduğundan seküler değil, dinî ve şer'î bir alandır. Müminlerin kendi akıl ve fikirlerine dayanarak serbestçe ve özgürce tercihler yapmalarına da imkân verir. Mübâh alan da şer'î ve dinî bir alan olduğuna göre, dinî ve şer'î alan, hayatı bütünüyle kapsamaktadır. İbn Hazm farzlar ve haramlardan oluşan yükümlülük alanını daraltırken iradenin serbestçe kullanıldığı ibâhe alanını, yani özgürlük sahasını olabildiğince genişletmiştir. Bu sebeple İbn Hazm'ın daha hürriyetçi ve gerçekçi olduğu söylenebilir.

Doç. Dr. Mehmet Yalar, İbn Hazm'ın şiirde gerçekçiliği esas aldığını ama sonuçta ister istemez birtakım imgeler/hayaller ve simgeler kullandığını söyledi. İbn Hazm'ın tavrı fıkhîta da böyledir. O, kelimelerin lügat ve zâhirî anlamlarından yola çıkıyor; ama neticede oldukça geniş bir akli ve fikri alana, mübâh bir sahaya ulaşıyor.

İbn Hazm'ın zâhirciliği sanıldığı gibi dini dar bir çembere ve alana hapseden tutarsız ve çelişkili bir alan değildir. Tam tersini dinî nitelikte ibâhe alanını genişleterek düşünce özgürlüğüne geniş yer veren bir din ve dünya görüşüdür. Onun dünyası seküler değil, dinîdir. Diğer mezhep imamlarının kıyâs veya re'yle tespit ettikleri bazı dinî hükümleri İbn Hazm doğrudan nasslara dayanır. Bu durumda sonuç aynı ama bu sonuca ulaşmak için tutulan yollar ve izlenen usuller farklıdır. Meselâ, Kur'an'da domuz eti yemek haram kılınmıştır (Bkz. el-En'âm 6/154, el-Mâide 5/3). İbn Hazm'a göre, Kur'an'daki “domuz/hıncır eti yemek size haram kılındı” ibaresi, domuzun sadece etinin haram olduğunu ifade eder; eti dışındaki şeyleri kapsamaz. İbn Hazm'ın bu görüşünden hareketle domuzun yağının haram olmadığı iddia edilemez. Çünkü âyetin devamında “çünkü pistir” buyrulmaktadır. Buradaki “o” zamirinden maksat domuzun sadece eti değil, tamamıdır. Domuz pis olduğundan her şeyi haramdır. Domuzun her şeyi ile haram olduğunu ifade eden bu ibaredir. Allah pislikten (rics) uzak durmamızı istiyor (Bkz. Hac 22/30); habis/pis şeyleri haram kılyor (el-A'râf 7/157).

Lafızdan hareket edilecek olursa, Kur'an'da haram kılınan, hıncır/erkek domuzdur; hıncır/dişi domuz değildir, denilebilir. İbn Hazm bu noktada lügat başvuruyor ve “esas itibariyle hıncır domuz türünün adıdır ve dişi domuzu (hıncır) da kapsar” diyor. İbn Hazm zaman zaman dil kurallarına ve kelimelerin sözlük manalarına müracaatla müşkil meseleleri halletmeye çalışır. Onun kendine özgü bir lisan anlayışı olduğunu unutmamak gerekir.

Diğer bir örnek şudur: “Açlık korkusu ile çocuklarınızı öldürmeyiniz (el-

İsrâ 17/31) âyeti çocukların açlık sebebiyle öldürülmemelerini yasaklıyor. “Peki bunun dışında bir gerekçe ile çocuk öldürülebilir mi?” sorusuna “hayır ve asla” diyor İbn Hazm. Çünkü diğer yerlerde, “Haksız olarak cana kıymayın” (el-İsrâ 17/33, el-En’âm 5/140) buyrulmaktadır. “Kıyâs ehlinin bazen bizim vardığımız neticelere vardıkları olur, ama aynı noktadan ve öncüllerden hareket ederek değil; bizim hareket noktamız ve öncüllerimiz onlarınkinden ayrı ve farklıdır” derken İbn Hazm bunu kastediyor.

“Anne ve babanıza öf bile demeyin” (el-İsrâ 17/24) âyetinden “Onları dövmeyin” anlamı çıkmaz. Anne ve babaya iyiliği emreden ve itaatsizliği yasaklayan âyet ve hadisler onların dövülmesini açıkça yasaklıyor. Görüldüğü üzere lafız ve zâhiri manalardan hareket eden İbn Hazm kendi içinde tutarlıdır.

İbn Hazm’ın özellikle fıkıhla ilgili görüşlerini fıkıh ilminin günümüzdeki durumunu dikkate alarak değerlendirmekte de fayda vardır. Onun şâz sayılan, onun için itibar edilmeyen bazı görüşleri bugün referans olabilmektedir.

V. İbn Hazm ve Diğer Dinler

Sempozyumun ikinci gününde ve 4. oturumunda ele alınan dinler tarihi ile ilgili tebliğler ve bunlarla ilgili müzakereler ayrı bir önem taşımaktadır; çünkü İbn Hazm’ın en önemli eserlerinden biri olan *el-Fasl* dinler ve mezhepler tarihiyle ilgili çok değerli bir eserdir, bu sahanın el kitabıdır. Tebliğler ve müzakerelerin değerlendirmeleri ve katkıları aynı zamanda İbn Hazm’ın genel görüşleri çerçevesinde bu eserin tahlili sayılır. Yrd. Doç. Dr. Süleyman Sayar’ın “İbn Hazm’ın Dinler Tarihçiliği”, Prof. Dr. Nurşif Rif’at’ın “İbn Hazm ve Yahudilik”, Prof. Dr. Muhammed Ebû Leyle’nin “İbn Hazm ve Hıristiyanlık”, Prof. Dr. Ali Erbaş’ın “İbn Hazm’a göre Mecûsîlik ve Sâbilik”, Doç. Dr. Bülent Şenay’ın “İbn Hazm ve Hint Dinleri: Berâhime”, Dr. Tahir Aşirov’un “İbn Hazm’ın Yeni Ahit Mektuplarına Bakışı” başlıklı tebliğleri ile Prof. Dr. Ahmet Güç’ün, Doç. Dr. Hidayet Işık’ın ve Dr. Muhammet Tarakçı’nın değerlendirmeleri ve katkıları İbn Hazm’ın bu yönünü yeteri kadar aydınlatmış sayılır. Prof. Dr. Nurşif Rif’at hanımefendi ile Türkistanlı Dr. Tahir Aşirov’un sempozyuma bizzat katılamamış olmaları şanssızlık olmuştur.

“İbn Hazm büyük ve güçlü bir fikir ve ilim adamıdır. Bu gücünü neden Hıristiyanlara karşı kullanmadı ve Hıristiyan istilasına karşı durmadı?” şeklindeki sorular zaman zaman sorulmakta ve tartışılmaktadır. Aynı husus İmam Gazzâlî için de bahis konusu edilmektedir. Zannedilmektedir ki büyük âlimler bu gibi durumlarda ellerine silah alıp Müslümanların önüne düşerek işgalciler ve istilacılara karşı fiilen savaşa katılmış olsalardı tarihin seyri değişirdi. Bu görüşün gerçekçi olmadığını düşünüyorum. Çünkü büyük âlimlerin böyle bir güçleri yoktur. İbn Hazm gibi bir şahsiyetten böyle bir keramet beklemek de doğru değildir. Siyasî ve askerî kuvvet başka, ilmî ve fikrî kuvvet daha başkadır. Genellikle ilim ve fikir adamlarının siyasî ve askerî kuvvetleri ya yoktur

veya çok azdır. Böyle bir kuvvet ve asabiyete dayanan bir kudret olmayınca da ilim ve fikir adamlarının bu hususta yapabilecekleri şey vaazlar vererek ve eserler yazarak müminleri cihada teşvik etmek, siyaset ve devlet adamlarına destek vermekten ibaret olur. İbn Hazm da İmam Gazzâlî de içinde buldukları şartların elverdiği ölçüde bunu yapmışlardır. İbn Teymiyye bunun fazlasını yapmıştır. Bu bakımdan onu takdir etmek gerekir. Ama yine de netice değişmemiştir. Bence siyaset, devlet adamlarının ve komutanların hataları, ihmalleri, gevşeklikleri, basiretsizlikleri, ihtirasları ve kendi aralarında ihtilafa düşmeleri sebebiyle ortaya çıkan elim ve hazin sonuçlardan ulemâyı sorumlu tutmak doğru değildir. Elbette ki bu hususta ulemânın da belli bir sorumluluğu vardır; ama hiçbir zaman birinci derecede sorumlu olanlar onlar değildir.

İbn Hazm gerçi Abdurrahman el-Murtaza ve V. Abdurrahman el-Muztazhir’e kısa süreli olarak vezirlik yaptığından aynı zamanda bir devlet adamı da sayılır; ancak hizmetinde bulunduğu emirlerin de zaten fazla bir nüfuz ve kuvvetleri yoktu.

İbn Hazm bir ilim ve fikir adamı olarak yapması gereken hususları fazlasıyla yapmıştır. Okumuş, araştırmış, incelemiş, ulaştığı sonuçları kimseden korkmadan çekinmeden cesaretle söylemiş ve yazmıştır. Her biri sahasının önemli bir eseri ve kaynağı olan, eserleri hâlâ değerini koruyan bir bilgin ve düşünürden başka ne beklenebilir?

VI. İbn Hazm’ın Diğer Görüşleri

Pazar günü gerçekleştirilen 5. Oturumda İbn Hazm’ın tefsir, hadis, edebî kişiliği ve dil teorisi üzerinde duruldu. Dr. M. Emin Maşalı “İbn Hazm’ın Kur’ân’a Bakışı ve Tefsir Metodu”, Dr. Abdullah Karahan’ın “İbn Hazm’ın Hadise Bakışı ve Hadisleri Kullanma Metodu”, Prof. Dr. Abdulhalim Uveys “Tarihçi Olarak İbn Hazm”, Doç. Dr. Mehmet Yalar “İbn Hazm’ın Edebî Kişiliği”, Doç. Dr. İsmail Güler “İbn Hazm’ın Dil Teorisi” ve Dr. Aliye Çınar “İbn Hazm’da Kendini Bilme ve Aşk” başlıklı tebliğlerini sundular. Prof. Dr. Hüseyin Algül, Prof. Dr. Erol Ayyıldız, Prof. Dr. İsmail Durmuş, Prof. Dr. Ahmet Yücel, Dr. Muhammed Abay ve Mahmut Kanık okunan tebliğlere önemli ve değerli katkılarda bulundular. Bu bölümdeki tebliğler ve müzakereler olmasaydı muhakkak ki İbn Hazm tam olarak anlatılmamış ve anlaşılmamış olacaktı. Çünkü hakim, kelâmcı, fıkıhçı, dinler ve mezhepler tarihçisi İbn Hazm’ı tam ve doğru anlayabilmek için onun tefsir, hadis, tarih, edebiyat, sanat, lisan ve şiir hakkındaki görüşlerini, ayrıca hissî hayat, aşk ve mehabbet konusundaki tutum ve fikirlerini bilmek oldukça önemlidir.

İbn Hazm’ı hafife almayı ima eden “lafızcı” ve “zâhirci” deyimleri onun katı, kuru, yavan, dar ve sathî görüşlü bir kişi olduğunu göstermez. Bu düşüncede olanların İbn Hazm’ın şiirlerini, özellikle *Tavku’l-hamâme* adlı aşk ve mahabbete dair olan eserini dikkatle okumalı, eserlerinde kullandığı edebî,

sade, düzgün ve kolay anlaşılır üslubuna dikkat etmelidirler. Özellikle *Mü'davâtu'n-nüfûs* ve *Tavku'l-hamâme* son derece önemli ve değerli psikolojik tahliller, tasvirler, tespitler, hatta duygu yüklü ifadeler, müstehcen sayılabilecek ibareler ihtiva eder. Aslında İbn Hazm aşk ve mahabbete dair eser yazan ilk zâhirî âlim değildir. Zâhiriye mezhebinin kurucusu Dâvûd b. Ali'nin oğlu İbn Dâvûd'un yazmış olduğu *Kitâbu'z-Zehre* adlı eseri sevgi üzerine yazılan ilk eserlerdendir. Dinde zâhirîliği esas alan İbn Hazm'ın sevgi konusunda eser yazması biraz garip karşılanabilir; ama bu mezhepte insanı şaşırtan böyle garipliklere rastlanır. Ünlü mutasavvıf Muhyiddîn İbn Arabî de zâhirîdir. Nassların bâtinî manaları üzerinde o kadar fazla duran bir mutasavvıfın nasıl zâhirî olduğu anlaşılabilir. Ama zâhirîlik pek çok konuda İbn Arabî'nin fikirlerini serbestçe ifade etmesine imkân vermiştir. İbn Arabî'nin itikatta bâtinî, fıkhîta zâhirî olduğunu söyleyenler bu ayrımla çelişik gibi görünen bu durumu bağdaştırmak istemişlerdir.

VI. Sonuç

Sekiz asır kadar süren Müslüman Endülüs'ün ilim, fikir, sanat, kültür ve medenî hayatı oldukça önemlidir. Müslümanların Endülüs ve Mağrib'te vücutta getirdikleri yüksek ve parlak medeniyet daha evvel Irak'ta ve Horasan-Harizm-Mâverâunnehir'de getirmeyi başardıkları medeniyetle aynı seviyededir. İbn Tufeyl ve İbn Rüşd gibi filozof ve tabipler, İbn Meserre ve İbn Arabî gibi mutasavvıflar, İbn Haldun gibi tarihçiler ve sosyal bilimciler, İbn Hazm gibi düşünür, bilgin ve edipler bu topraklarda yetişmişlerdir. Avrupa'daki Rönesans hareketini etkileyen de daha çok bu bölgedeki İslâm kültürü ve medeniyetidir. Bu sebeple bu bölgenin önemli bir siması olan İbn Hazm adına, ilk Osmanlı başkenti Bursa'da böyle bir sempozyum düzenlenmesi isabetli olmuştur. Bu projenin gerçekleşmesinde emeği olanları tebrik ediyorum. Özellikle projenin mimarları olan Yrd. Doç. Dr. Süleyman Sayar, Yrd. Doç. Dr. Enver Uysal, Dr. Muhammet Tarakçı, Dr. Abdurrahim Kozalı, Dr. U. Murat Kılavuz ve Mustafa Türkmen'den oluşan tertip komitesini can u gönülden tebrik ediyorum, bu tür yeni projeler üretmelerini ve gerçekleştirmelerini bu genç meslektaşlarımdan bekliyorum.

Üç gün devam eden ve beş oturumdan oluşan sempozyumda yirmi yedi tebliğ okunmuş, on sekiz müzakereci meslektaşımız tebliğlerle ilgili yorum ve değerlendirmelerini sunmuşlardır. Sempozyuma elli civarında ilim adamı ve araştırmacı katılmış ve sempozyum fevkalade başarılı olmuştur. Tebliğ sahiplerine, müzakerecilerine ve katılımcılara ayrı ayrı teşekkür ediyorum, saygılar sunuyorum.

2007 Ekim ayında Bursa'da biri Mevlit yazarı Süleyman Çelebi, diğeri İbn Hazm ile ilgili olmak üzere iki sempozyum gerçekleştirilmiştir. 2007 yılını iyi ve bereketli geçirdiğimiz kanaatindeyim. İnşallah bundan sonra her sene en az

iki sempozyum gerçekleştirmek mümkün olur.

Bursa Osmangazi İlçesi Belediye Başkanı Sayın Recep Altepe'ye, Bursa İl Müftüsü Sayın Mahmut Gündüz'e, UÜ İlahiyat Fakültesi Dekanı Sayın Ahmet Saim Kılavuz'a burada şükran borcunu ifâyı görev biliyorum. Onların maddî ve manevî destek ve ilgileri olmasaydı bu sempozyumlar gerçekleşmeyebilirdi.